

IŠ RANKRAŠTINIO PALIKIMO

V. SEZEMANAS

LAISVĖS PROBLEMA *

Norėdami kritiškai įvertinti determinizmo poziciją, mes turime tiksliau išnagrinėti psichinį priežastingumą. Ar teisinga ta pažūra, pagal kurią priežastingumas savo esme yra tas pats ir fizinių, ir psichinių reiškinių sferoje? Ir kokie yra tie pirminiai duomenys, kuriais remiasi šita pažūra? Atidžiau išsižūrėdami į savo patyrimą, mes randame, kad priežastingumo ryšys visų pirma pasireiškia mūsų sąveikoje su aplinkiniu pasauliu. Mes veikiame aplinką (iš pradžių refleksyviai, instinktyviai, paskui sąmoningai) ir kartu patiriame jos atveiką. Mes tiesiogiai jaučiame savo raumenų jėgą, darydami (rankomis, kojomis) tam tikrą judesį, ir kartu jaučiame išorinio kūno, kurį mes veikiame, pasipriešinimą. Vadinasi, šiuo atveju priežastingumas susijęs su mūsų (kūno, psichofizinio organizmo) *aktyvumu*. Šio patyrimo įtakoje susidaro priežastingumo idėja (funkcionalinė, apsprendžianti mūsų mąstymą, bet dar abstrakčiai neformuluota), kuri taikoma ir dviejų išorinių kūnų sąveikai. Ir čionai mes priskiriame kūnams tam tikras jėgas, pasireiškiančias veiksmu ir atveikoje. Fizika, kaip mokslas, tyrinėjantis išorinių kūnų santykius (subjekto kūną ji irgi traktuoja kaip išorinį kūną, mūsų pagaunamą tik per išorinius pojūčius), abstrahuojasi nuo tų duomenų, kuriuos mums suteikia mūsų kūnas, kaip gyvas psichofizinis organizmas, t. y. nuo tiesioginio jėgos (įtempimo, priešinosi) jausmo ir nagrinėja vien tuos rezultatus, kurie išplaukia iš vieno kūno veikimo į kitą. Todėl priežastingumo ryšys čia įgauna *funkcionalaus ryšio formą*, t. y. tokio ryšio, kur vienas reiškinys lemia ne tik kito reiškinio kokią, bet ir kiekį (nes tai yra erdviniai reiškiniai).

Kyla klausimas, ar toks priežastingumo ryšio supratimas gali būti pritaikytas ir psichiniam gyvenimui. Smulčiau nagrinėjant tuos duomenis, kuriuos mums suteikia mūsų psichinis gyvenimas, tenka pripažinti, kad šiuo — priežastingumo — atžvilgiu tarp fizinių ir psichinių reiškinių eigos pasirodo nemaža esminių skirtumų.

1. Nors psichiniai reiškiniai ir skiriasi vieni nuo kitų savo *intensyvumu* (vienas juslinis išpūdis, raumenų įtempimo jautimas, jausmas, emo-

* Tešiny. Pradžia žr.: Problemos.— V., 1988.— Nr. 39.— P. 83—107.

cija intensyvesnis už kitą), tačiau šitas intensyvumas a) *nesiduoda tiksliai matuojamas* ir b) *niekuomet nėra grynai kiekinio pobūdžio*, į jį visuomet įeina ir *kokinis momentas*. Iš tikrųjų mes galime tik konstatuoti, kad vienas reiškinys intensyvesnis už kitą ir kad šitas skirtumas yra reliatyviai didelis arba mažas, bet tvirtinimas, kad vienas iš jų du arba pusantro karto intensyvesnis už kitą, neturi prasmės; jis pasidaro prasmingas vien tuo atveju, jei mes pereisime prie psichinio reiškinio fizinės priežasties arba prie jo išorinių pasireiškimų ar padarinių, pavyzdžiui, tų judesių, kuriais pasibaigia vidinis susijaudinimas (pulso tvinkčiojimo arba širdies plakimo greitėjimo ir pan.). Matyt, šita psichinių reiškimų ypatybė (nematuojamumas) pareina nuo to, kad kiekiniam intensyvumo skirtumui visuomet eina pagrindu ir kokinis skirtumas; pavyzdžiui, jei skausmo jausmo intensyvumas didėja, tai jis kartu išplinta didesnėje mūsų kūno dalyje, sukeldamas kitus jausmus (įtempimo ir kitus organinius jutimus). Tai pirmasis nurodė A. Bergsonas. Vadinasi, vieno psichinio reiškinio pareinamybė nuo kito kiekio atžvilgiu negali būti tiksliai nustatyta*.

2. Psichiniai reiškiniai negali būti tuo pačiu būdu izoliuojami nuo fizinių reiškimų, kaip fiziniai reiškiniai nuo psichinių. Fizikas, tyrinėdamas išorinę gamtą, visiškai abstrahuojasi nuo savęs, kaip stebėtojo, ir visų tų asmeninių išgyvenimų, kurie lydi jo stebėjimą. Tiktai tokiam abstrahavimui įvykus, jo stebėjimai įgauna tikrai objektyvią reikšmę. Visai kitas dalykas — psichiniai reiškiniai. Jie taip glaudžiai susiję su mūsų kūno būseną ir tų būsenų pasikeitimais, kad, mėginant abstrahuotis nuo jų sąryšio su kūnu, išardoma konkreti psichinio gyvenimo (išgyvenimų srovės) vienybė. Tiesa, galima sakyti, kad ir kūno būsenos mūsų pagaunamos per tam tikrus psichinius reiškinis (išorinius, organinius jutimus) ir kad šiuo atžvilgiu psichologas, nagrinėdamas psichiką, niekuomet neišeina už psichinio pasaulio ribų. Tačiau toks aiškinimas nėra pakankamas, nes nušviečia psichinius fenomenus tik vienašališkai, tik grynai subjektyvią jų pusę. Visi jutimai yra šiek tiek lokalizuoti, turi tam tikrą tįsumą, ir visose emocinėse būsenose taip pat dalyvauja tam tikras kūniškas momentas (kūno atsiliepimai į psichinį susijaudinimą). Taigi psichinio gyvenimo, kaip konkrečios visybės, santykis su kūnu — esmingas jo momentas. Jei taip yra, tai vargu ar galima apie grynai psichinį priežastingumą kalbėti ta pačia prasme, kaip apie grynai fizinį priežastingumą.

3. Fizinio priežastingumo idėja visiškai abstrahuojasi nuo aktyvumo momento (kiekvieniu atveju gali be jo apsieiti, jis neturi jai esminės reikšmės). Pašalinti aktyvumo momento iš psichinio gyvenimo srities negalima kartu nenaikinant psichinių reiškimų struktūros. Jau nekalbant apie sąmoningos valios ir protavimo aktus, kuriuose ypač aiškiai pasireiškia mūsų Aš aktyvumas, ir paprastoje išgyvenimų srovėje mes randame tam tikrą aktyvumo arba gyvybiškumo momentą, kuris neatskiriamas nuo pačių išgyvenimų ir prispaudžia jiems ypatingą atspaudą. Mūsų

*Tai galioja ir psichinių reiškimų pareinamybei nuo išorinių fizinių priežasčių, fizinio dirginimo ir psichinio susijaudinimo santykiui.

išgyvenimai yra gyvesni arba ne taip gyvi, jie skiriasi didesniu ar mažesniu skaidrumu ir įsakmumu pagal mūsų esamąją psichofizinę būseną — ar mes jaučiamės sveiki, stiprūs, gerai nusiteikę, ar, priešingai,— nuvargę, silpni, išglebę; ir pačios išgyvenimų srovės tekėjimas kieta didėjant arba mažėjant mūsų gyvybinėms jėgoms. Nors čia aiškiai pasirodo tam tikras pareinamybės santykis (išgyvenimų gyvumo ir skaidrumo nuo subjekto būsenos, jo esamojo gyvybiškumo), tačiau jis žymiai skiriasi nuo fizinio priežastingumo.

Tiesa, šitas aktyvumas (gyvybiškumas) yra psichofizinio pobūdžio; jis glaudžiai susijęs su kūno gyvenimu, su vidinėmis jo būsenomis. Todėl tai ne dvasinis, o gamtinis, prigimtinis aktyvumas, nepareinąs nuo mūsų sąmoningos valios, nuo mūsų asmenybės centro, Aš. Ir todėl kartais jis pasirodo mums esąs kažkas skirtinga nuo mūsų Aš, kaip mumyse veikianti galia, kuri vienodai gali arba žadinti, arba trukdyti mūsų asmenybės veiklumą. Šitas gyvybiškumas (gyvybės jausmas ir iš jo kylanti savijauta) sudaro tik mūsų vidinio gyvenimo *toną*, kuris itin įsakmiai ir aiškiai pasireiškia, kai dėl vienu arba kitu priežasčių asmenybės veiklumas mažėja arba nusilpsta.

Bet šalia šito gyvybinio fono psichinis gyvenimas, jo struktūra pirmiausia apsprendžiami subjekto, asmenybės aktų; tai yra pažinimo, valios, vertinimo aktai. Tatai aktyvumas iš paties asmenybės branduolio, iš jo Aš, grynas aktyvumas. Todėl jis apsprendžia ir psichinių fenomenų (potyrių, išgyvenimų) ryšį, tai, ką galima vadinti psichiniu priežastingumu. Ryšys, siejās tokius aktus,— tai *motyvacijos* ryšys. Vienas aktas motyvuoja kitą, ir todėl sakoma, kad kiekvienas žmogaus veiksmas yra šiaip ar taip motyvuotas. Pavyzdžiui, valios aktas motyvuojamas pažinimo arba vertinimo akto (situacija yra tokia ir tokia, galimybių esama tokių ir tokių, viena iš jų yra vertingesnė už kitas, todėl ji eina pagrindu valios apsisprendimui; arba sužinojęs, kad tam tikras žmogus pamelavo, neištesėjo savo pažadų, aš jo poelgį įvertinu neigiamai, keičiu savo nuomonę apie jį ir pan.). Žinoma, ne visuomet tie motyvai, kuriuos aš įsisąmoninu, sutampa su tais motyvais, kurie iš tikrųjų apsprendžia mano poelgį. Galbūt aš klystu, priskirdamas sau vieną arba kitą (pavyzdžiui, morališkai teigiamą) motyvą, bet svarbu tai, kad įsigilindamas į save aš galiu išvysti ir tikrą, neįsisąmonintą (neigiamos vertės) motyvą. Šiaip ar taip, visi mano aktai yra sąmoningai ar nesąmoningai motyvuoti.

Mes prieiname klausimą, kuo skiriasi psichinė motyvacija nuo mechaniško priežastingumo tikslia prasme. Pagrindinė fizinio priežastingumo ypatybė yra tokia: jis seka laiko kryptį ir priklauso nuo laikinių įvykių eigos tolydumo. Tai reiškia: 1. Kadangi laiko bėgis vyksta taip, kad jis per dabartį pereina nuo praeities prie ateities, tai visuomet anksčiau einąs momentas (pasaulio, sistemos būseną) vienareikšmiškai sąlygoja paskesnį; apskritai — praeitis lemia dabartį ir ateitį. Atvirkštinės pareinamybės nėra ir negali būti (laikas ir jame vykstantys procesai neapverčiami). 2. Įvykių grandinės — netrūkios, tolydžios; todėl kiekvienas momentas ar

jį atitinkantį būseną veikia tiesiog vien artimiausią paskesnę momentą ar būseną, vien savo artimiausią kaimyną ir tik per jį ir jam tarpininkaujant gali veikti ir tolimesnius momentus. Todėl priežastingumo ryšys jokiū būdu negali peršokti vieną arba kitą laikotarpį ir tiesiog surišti du įvykius, neinančius vienas tiesiog paskum kitą. Tai nesuderinama su laiko ir visų laikinių procesų tolydumu, netrūkumu.

Ar šita schema galioja ir motyvacijai? Pavyzdžiu paimkime tuos aktus, kuriais remiasi subjekto elgesys praktiniame gyvenime. Kiekvienas motyvuotas veiksmas remiasi praeities patyrimu ir numato artimiausią arba tolimesnę ateitį. Jo sąranga yra *teleologinė*, jis nukreiptas į tam tikrą siekinį ir naudojasi tam tikromis priemonėmis jam įvykdyti. Šitas priemonės nurodo praeityje įgytas patyrimas. Taigi *teleologinis ryšys remiasi priežastingumo ryšiu*. Numatomas tikslas gali būti įvykdomas tik tuo atveju, jei pasirinktos priemonės sąlygoja jį taip, kaip priežastis sąlygoja padarinį. Vadinas, šiuo atžvilgiu teleologiškas veikimo būdas naudojasi tuo, ką jam nurodo priežastingumas,— esamojo tikslo realizavimui tinkančiomis priemonėmis. Jis seka priežastingumo eigą ir sąrangą.

Tačiau tuo neapsiriboja jo santykis su laiku, su laiko bėgiu. Nors veiksmas, įvykdydamas numatytą tikslą, remiasi patyrimu, tai vis dėlto ne ta pačia prasme, kokia kiekvienas įvykis fiziniame plane išplaukia iš praeities ir iš anksčiau buvusios situacijos. Pasirinktas priemonės apsprendžia ne visas patyrimas vienodai, ne visa praeitis,— subjektas iš to, ką jis yra patyręs, padaro tam tikrą *atranką*, jis pasirenka tas priemonės, kurios kaip tik tinka esamajai situacijai. Tiktai tokia atranka leidžia subjektui tikslingai naudotis patyrimu. Biologinė ir gyvybinė *atminties* reikšmė kaip tik tuo ir pasireiškia, kad subjektas gali disponuoti savo patyrimu ir, nepaisydamas įvykių ir potyrių realios eigos ir realaus sąryšio, iškelti tą atsiminimą, atgaivinti sąmonėje tą praeities momentą ar situaciją, kurie jam nurodo tinkamas priemonės tikslui pasiekti.

Vadinas, sąmonė, sunaudodama praeities patyrimą, nėra išties esamojo momento, t. y. visos praeities, valdžioje, bet sugeba peršokti bet kokią laikotarpį iš praeities, surišti dabartį su tuo, kas tiesiog su ja nesusiliečia, ir veikti pagal šitą jos nustatytą ryšį. Šiuo atžvilgiu sąmonė nepriklauso nuo realios laiko eigos ir jo tolydumo. Šita nepriklausomybė liečia ne tik praeitį,— ji vienodai apima ir ateitį. Iš tikrųjų, numatydamą ateitį, sąmonė (subjektas) nelaukia, kol ji įvyks realiaime laike, bet, taip sakant, užbėga jai už akių ir išeidama iš ateities regresyvine, laiko bėgiui priešinga kryptimi, svarsto tas priemonės, kurios tinka numatytam siekiniui realizuoti. Taigi ir ateities linkme subjektas *peršoka* laikotarpį, skiriančią būsimąjį tikslą nuo aktualaus momento ir, svarstydamas priemonės, pereina realizavimo proceso etapus atvirkštine kryptimi. Kitaip sakant, teleologinis ryšys subjekto nustatomas tuo būdu, kad jis iškyla virš *realaus* laiko, vienodai aprėpdamas ir praeitį, ir ateitį idealioje laiko schemeje. Šita ideali vaizduotės bei mąstymo sukurta schema pati nepareina nuo realaus laiko, ji apima laikotarpį tarp dabarties ir numatyto tiks-

lo kaip užbaigtą visybę ir tokiu būdu esamąjį momentą, t. y. savo aktualų poelgį, gali apspręsti remdamasi ne tik praeitimi, bet ir ateitimi — numatytu tikslu ir jo ryšiu su realizavimo priemonėmis.

Bet siekinio sąryšis su realizavimo priemonėmis sudaro tam tikrą visybę, kuri yra struktūruota, kurioje vienas momentas taip apsprendžia kitą, paskesnę, kad visa priemonių grandinė vestų prie siekinio. Kitaip sakant, kiekvienas šios grandinės momentas (veiksny) veikiančiojo subjekto įvertinamas pagal jo reikšmę visybei (tikslui). Vadinasi, momentų sąryšis turi subjektui tam tikrą prasmę, jis yra *prasmingas* ir, tikrai būdamas toks, pasidaro subjekto poelgių motyvacijos pamatu. O prasmingi ryšiai nepareina nuo realaus laiko, todėl jie įgalina subjektą iš praeities patyrimo padaryti esamajai situacijai tinkamą atranką ir pritaikyti ją ateityje numatytai būsenai įvykdyti. Tokiu keliu atviras ir iš pradžių tuščias ateities akiratis pripildomas vienos arba kitos būsimųjų veiksmų grandinės, pagrįstos teleologiniu ir, vadinasi, prasmingu priemonių ir tikslo sąryšiu.

Iš to aiškėja, kad tas vienareikšmis ir vientisinis santykis, kuris fiziniame pasaulyje suriša padarinį su priežastimi, psichiniame pasaulyje *komplikuojasi*, nes čia aktualus momentas apsprendžiamas ne tik tolydžios praeitų įvykių grandinės, bet kartu ir atskirų subjekto atrinktų buvusių potyrių ir numatyto tikslo. Vienareikšmė, viena kryptimi einanti įvykių pareinamybė pasikeičia tokia pareinamybe, kuri nepriklauso nei nuo realaus laiko krypties, nei nuo jo tolydumo ir kuri todėl nustoja to vienareikšmiškumo, kuriuo pasižymi fizinis priežastingumas. Vadinasi, ir determinizmas, kuris remiasi fizinio priežastingumo vienareikšmiškumu, netenka pamato, kai tik jis taikomas psichinių reiškinių (potyrių) sąryšiu. Šiaip ar taip, motyvacijos ryšys, kaip teleologinis ryšys, nėra vienareikšmis ta pačia prasme, kaip fizinis priežastingumas. Tatai, žinoma, dar neįrodo absoliučios subjekto (valios) laisvės tikslia prasme, bet kiekvienu atveju sugriauna tą pamatą, kuriuo pagrįsta tradicinė deterministinė pozicija.

Žinoma, galima samprotauti ir kitaip. Nurodytos motyvacijos ryšio ypatybės negali būti neigiamos, bet tai visiškai nepaliečia ir nepanaikina realių įvykių eigos ir priežastingumo vienareikšmio apibrėžtumo, nes, nors idealioje laiko schemeje, kurioje subjektas svarsto savo elgesio galimybes, atrinkti praeities ir ateities momentai vienodai apsprendžia dabartį, nuo to realiame laike niekas nesikeičia, t. y. dabartis čia tebeprisklauso tik nuo tolydžios praeities įvykių grandinės. Tai aiškėja iš to, kad ir praeities momentų atrinkimas, ir ateities numatymas įvyksta *esamuoj* momentu, ir tik visų aktualių aplinkybių visuma (t. y. nurodyti aktai kartu su visomis kitomis realiomis aplinkybėmis) determinuoja valios aktą bei jo realizavimą ir determinuoja jį griežtai apibrėžtu, vienareikšmiu būdu, kitaip jis nebūtų pakankamai motyvuotas. Todėl realiame plane vienareikšmis priežastingumo apibrėžtumas lieka tas pats ir psichiniame pasaulyje. Taigi nepareinamybė nuo realaus laiko ir priežastin-

gumo esanti tik tariama, nes ji įvyksta tiktai idealioje, subjekto įsivaizduotoje laiko schemeje.

Tačiau toks samprotavimas psichinio priežastingumo ir jo santykio su fiziniu priežastingumu problemą nušviečia vienašališkai, nes neatsižvelgia į visus tuos fenomenus, kuriuos čia tenka išdėmėti. Iš tikrųjų mes matėme, kad psichinio priežastingumo (motyvacijos) sfera skiriasi nuo fizinio priežastingumo sferos tuo, kad ji daug *sudėtingesnė*. Be grynai fizinių faktorių čia veikia ir psichiniai veiksniai (fizinių momentų atgarsiai sąmonėje ir gyvybinis organizmo aktyvumas). Bet šitas sudėtingumas nėra grynai kiekinio pobūdžio, jis kartu yra ir *kokinis*, nes psichinė motyvacija, kaip parodė mūsų analizė, savo esme yra teleologinis ryšys, t. y. prasmingas ryšys, kuris savo struktūra griežtai skiriasi nuo grynai kauzalinės pareinamybės. Tačiau šitas struktūrinis skirtumas nereiškia, kad tarp fizinio priežastingumo ir psichinės motyvacijos nėra nieko bendra, kad vienas šalina kitą, (tai yra nekoordinuotos rūšys). Priešingai, motyvacija, teleologinis ryšys *suponuoja* priežastingumo ryšį realiame pasaulyje ir galimas tiktai tiek, kiek šis pastarasis galioja. Tatai yra būtina teleologinio ryšio sąlyga. Bet ji nepakankama,— kad teleologinis ryšys įvyktų, turi būti išpildyta dar kita sąlyga — kad visi priežastingumo ryšiu susieti reiškiniai (momentai) sudarytų tam tikrą *visybę*, kuri taip sutvarkyta, kad visi jos elementai būtų subordinuoti vienam elementui — vykdomajam tikslui. Vadinasi, teleologinis ryšys pasižymi tuo, kad čia pasirodo nauja papildomoji determinacija, kurios nėra priežastingumo ryšyje. Šiuo atžvilgiu teleologinis ryšys yra aukštesnė ryšio lytis, kuri suteikia priežastingumui naują aukštesnę formą, t. y. subordinoja jį aukštesniam principui. Todėl teleologinis ryšys *negali būti redukuotas* į priežastingumo ryšį ir iš jo ištisai bei pakankamai paaiškintas. Kiekvienas toks mėginimas yra iš principo klaidingas, nes jis nepaiso kaip tik to, kas sudaro specifinę teleologinio ryšio ypatybę, vadinasi, jis nesiskaito su ypatinga struktūra tų fenomenų, kuriais reiškiasi teleologinis ryšys. Priešingai, remiantis teleologiniu ryšiu galima suprasti priežastingumo ryšį ir įvertinti jo reikšmę, nes jis eina būtinu pagrindu teleologiniam ryšiui. Kas mėgina visus reiškinų ryšius redukuoti į priežastingumą, tas pripažįsta, kad visi be išimties realūs procesai vyksta tiktai *viename plane*. Bet tokia supozicija neturi ontologinio pamato. Faktų analizė jos nepatvirtina, priešingai, ji parodo, kad esama ir kito, aukštesnio plano. Mūsų proto palinkimas viską traktuoti viename plane kyla ne iš ontologinių, bet greičiau iš praktinio pažinimo sumetimų. Mums patogiau ir lengviau aprėpti fenomenų įvairybę, jei jie priklauso tik vienam planui, vienam universaliam dėsningumui. Bet tai, kas praktikos atžvilgiu gali būti pateisinta, dėl to dar neįgauna ir pakankamo teorinio pamato.

Žinoma, tai neabejojama teisybė, kad atsižvelgiant į tai, kas vyksta realiame laike, tie motyvai, kurie kyla iš praeities elementų atrankos ir iš ateities anticipacijos, įeina kaip *papildomosios determinacijos* į tą ap-

linkybių visumą, kuri, kaip priežastis, apsprendžia subjekto veiksmą ar poelgį. Bet tokiu atveju mes tas determinacijas, kurios gimsta idealiame plane, prilyginame tiems determinantams, kurie priklauso grynai fiziniam planui, ir abstrahuojamės nuo jų kilmės ir nuo esminių jų ypatybių. Idealumo (sąmonės) planas nesunaikina fizinio plano sąrangos, bet įsikiša į ją ir priverčia prisitaikyti prie idealiojo plano sąrangos ir įvykdyti ją savyje. O toks *performavimas*, kurį realusis, fizinis planas patiria nuo idealiojo plano ir kuris suteikia jam tam tikrą prasmingumą, pareina kaip tik nuo subjekto vidinio *aktyvumo*. Šitas subjekto aktyvumas ir savaimingumas pasireiškia būtent tuo, kad jis atrenka iš praeities aktualiai veiklai tinkamus elementus ir, užbėgdamas už akių realiai įvykių eigai, numato vieną arba kitą ateities momentą. Subjekto aktyvumas neatskiriamas nuo priemonių pasirinkimo akto ir ateities numatymo, jis suteikia reiškinių ryšiui teleologinę prasmę. Tai galima matyti iš to, kad, įvykdydamas šituos aktus, subjektas idealumo plane pertraukia realių įvykių grandinės tolydumą, jų eigos vienareikšmę kryptį ir paskum išskirtus elementus suriša nauju būdu pagal teleologinį principą, pagal tą pareinamybę, kuri išplaukia iš prasmingų jų santykių.

Tačiau šito paaiškinimo dar nepakanka teleologiniam ir motyvacijos ryšiui iš pagrindų suprasti. Reikia dar smulkiau išnagrinėti, kokios pačiame fiziniame plane yra tos sąlygos, nuo kurių pareina idealaus plano veikimo, jo įsikišimo galimumas.

Visų pirma mes turime tiksliau išsiaiškinti, ką reiškia galimumas realioje būtyje. Mes sakome, kad tam tikras įvykis yra galimas, jei išpildytos tos sąlygos, nuo kurių jis pareina. Jo priežastį sudaro apsprendžiančių ją sąlygų *visuma*. Jei trūksta bent vienos sąlygos, tai tiriamasis reiškinys negali įvykti. Jis įvyksta vien tuo momentu, kai atsiranda visos be išimties sąlygos. Ir tiktai tada jis galimas tikslia žodžio prasme. Taigi rodos, kad galimumo sfera realybėje visiškai sutampa su tikrovės sfera (Diodoro Krono tezė) ir kad neteisingas paprastas galimumo supratimas, pagal kurį galimumo sfera platesnė už tikrovės sferą (t. y. iš daugelio galimybių tik viena atitinka tikrovę). Arba mažų mažiausia toks supratimas galioja tik mūsų pažinimui, o ne pačiai tikrovei. Mes skirtingoms galimybės priskiriame vienodą galimumą ir įtikimumą tiktai todėl, kad mums žinomos ne visos, bet tiktai tam tikra dalis tų sąlygų, nuo kurių priklauso reiškinys. Jei mes žinotume visas sąlygas, tai pamatytume, kad tiktai viena galimybė gali įvykti ir iš tikrųjų įvyksta, taigi kad galimumas sutampa su tikrove, o tikrovė — su būtinumu. Jei yra taip, tai galimumo sąvoka neturi jokios ontologinės reikšmės. Ji pareina vien nuo mūsų žinojimo netobulumo ir nepilnumo. Iš tokio požiūrio plaukia, kad dabartis (esamybė) ir ateitis neturi jokio aktualumo, neįneša nieko nauja į įvykių eigą ir yra tik ateities išvestinės, t. y. išskleidžia vien tai, kas potencialiai glūdi praeities gelmėse (G. Leibnico formulė).

Tačiau nereikia užmiršti, kad realybė nėra kažkas užbaigta, tai nuolatinis nesiliaujantis *vyksmas*, kuriame esamasis momentas ne tik užbai-

gia praeitį, bet ir kartu paruošia ateitį bei jos perėjimą į praeitį. Todėl dabarčiai vienodai svarbus bei esmingas ir santykis su praeitimi, ir santykis su ateitimi. O šitas santykis yra *aktualus*, jis vyksta laikui bėgant. Abstrahavimasis nuo laikinės įvykių eigos bei jų dinamikos panaikina ir dabarties aktualumą bei savitumą.

Kas, atsižvelgiant į realų galimumą, išplaukia iš šito esybės ypatumo? Apie realų galimumą galima kalbėti vien tais atvejais, kai vyksta procesas dar tebesitęsias ir nenustojęs buvęs. Praėjusių jo momentų, etapų visuma šiek tiek apsprendžia jo kryptį, t. y. nubrėžia tam tikrą galimybių sferą, iš kurių viena arba kita įvyks procesui toliau einant. Kokia galimybė tai bus, nulemia vien tos aplinkybės, kurios priklauso jau praeičiai, nes procesas dar nepasibaigė, jis tebevyksta toliau. Todėl sąlygų eilė, tiesą pasakius, dar neužbaigta, negalutinai apibrėžta. Jei ji būtų griežtai apibrėžta, tai būtų kalbama ne apie galimumą, o apie tikrovę, apie tai, kas jau įvyko. Vadinasi, realiosios (konkrečios) būties sferoje galimumo sąlygos niekuomet nesudaro užbaigtos visumos. Kol procesas dar aktualus ir tebevyksta, sąlygų visuma neužbaigiama; jos dar nėra, ji tik *tampa*, ji užsibaigia ir tikslėja procesui vykstant. Lig tik sąlygų, aplinkybių visuma užsibaigė, nustojo buvęs ir pats procesas, jis pasibaigė. Galimumas (tiksliau viena iš galimybių) virto tikrove ir priklauso ne ateičiai, o praeičiai. Todėl sąlygų visumos susidarymas nėra grynai kiekinis procesas,— jį būtinai lydi ir perėjimas į kitą laiko determinaciją, t. y. perėjimas nuo ateities į praeitį. Vadinasi, visuomet kiekvienas konkretus vyksmas, kiek jis yra aktualus, esamasis, pasižymi dvejopu aspektu, dvejopu sąryšiu — su *praeitimi* ir *ateitimi*. Atplėšus esybę nuo praeities, kurioje ji yra įsikerojusi, pasilieka vien jos nepabaigiamumas, jos veržimasis į neapibrėžtą ateitį, ji nustoja savo ramsčio ir savo pagrindo, o kartu ir realus galimumas netenka bet kokio apibrėžtumo. Jei dabartis nesurišta su praeitimi, tai viskas galima, realus galimumas susilieja su nerealiu, prasimanytu, riba tarp tikrovės ir įsivaizduojamojo pasaulio išnyksta. Bet, antra vertus, jei dabartį atskirsime nuo ateities, t. y. nepaisysime jos veržimosi už savo ribų, tai išnyks jos dinamizmas, ir ji pavirs praeities momentu. Tada „dabar“ reiškia tai, kas ką tik įvyko. Šiuo atveju realus galimumas netenka savo savitumo bei savarankiškumo, jis pasidaro, taip sakant, jau realizuotos tikrovės šešėliu. Ir tada realia galimybe pripažįstama vien tai, kas jau realu, kas atitinka realybės sąlygų visumą.

Aišku, kad abidvi esybės koncepcijos yra vienašališkos, nes nesiškaito su esmingiausia jos ypatybe — su dvejopu jos aspektu arba santykiu. Vis dėlto tik antroji koncepcija turi svarbios reikšmės pažinimui. Galima tvirtinti, kad mokslinis pažinimas orientuojasi pirmiausia į praeitį. Stengdamasis numatyti bei apspręsti ateitį, jis sulygina praeitį, dabartį ir ateitį, t. y. abstrahuojasi nuo esybės aktualumo ir žiūri į laiką kaip į paprastą (tolydų ir neapverčiamą) tekėjimą, kur visi momentai yra vienodi ir vienas eina paskui kitą (tai fizikos laiko idėja, fizikinė jo sche-

ma). Taigi čia į reiškinių vyksmą žiūrima taip, tarytum visas procesas jau būtų užsibaigęs arba tarytum jis susidarytų iš atskirų momentų, iš kurių kiekvienas yra kažkas užbaigta, apibrėžta ir todėl *statiška* (šiuo atžvilgiu diferencinė skaičiuotė nesudaro išimties). Bet statinis aspektas — tai, tiesą pasakius, praeities aspektas. Sulyginusi dabartį, ateitį ir praeitį, fizika (gamtos mokslai ir jų metodiškas nusistatymas) subordinuoja pirmuosius du momentus trečiajam. Ir tiktai toks statiškas laiko supratimas leidžia mums laiką matuoti ir laikyti jį ypatingu ir apibrėžtu objektu, t. y. *laiką sudalykina*. Bet tokia laiko interpretacija remiasi tam tikra *abstrakcija* (esamybės dinamiško aktualumo nepaisymu), ji pakelia laiką į tam tikrą idealų planą, paverčia jį idealia schema. Be šitos idealios schemos apsieiti gamtos mokslai negali. Bet nereikia išleisti iš akių, kad ji nesutampa su pačiu realiu, konkrečiu laiku. Realybėje sąlygų visuma pati yra *dinamiška*, tampamoji ir todėl neturi to apibrėžtumo, kuriuo pasižymi kiekviena užbaigta visybė.

Tai vienas momentas, į kurį tenka atsižvelgti vertinant *determinizmą*. Bet yra ir antrasis momentas. Kalbant apie tam tikro įvykio sąlygų visumą tikslia žodžio prasme, reikia turėti galvoje ne tik tuos tapimo momentus, paskui kuriuos duotasis įvykis seka tiesiog, bet ir visą aplinką, visus aplinkinius procesus, kurie šiaip ar taip su juo surišti ir jį veikia. Bet ir šie turi savo juos veikiančią aplinką, ir t. t. Tokiu būdu kiekvieno proceso (įvykio, fenomeno) galimumas gali būti ištisai išaiškintas tiktai tiek, kiek iškeliamas jo ryšys su pasaulio, kaip visybės, tapimu, nes jis sudaro tik tam tikrą, nesavarankišką šio pasaulio dalį arba iškarpa. Bet jei yra taip, jei kiekvienas atskiras procesas visiškai sąlygojamas pasaulio vyksmo, tai, tiesą pasakius, nėra atskirų procesų (įvykių grandinių), kurie realybėje įvyktų savarankiškai ir galėtų būti atskiriami nuo visų kitų procesų. Tada egzistuoja tik viena viską apimanti ir tolydi tapimo srovė. Ir jei mes iš jos išskiriame ir iškeliamo vieną arba kitą įvykių eilę ir ją nagrinėjame nepaisydami visybės, tai toks abstrahavimo aktas neturi objektyvaus, realaus pagrindo ir gali būti pateisintas tik praktiniais arba metodiniais sumetimais.

Kokia dalis išskiriama iš bendro tapimo proceso ir kaip ji apribojama, pareina šiuo atveju nuo tyrinėtojo subjektyvios nuožiūros. Iš to galima matyti: jei universalus tapimo procesas yra tokia visybė, kuri vienodai ir visapusiškai lemia visas savo dalis ir kurioje visos dalys surištos tarp savęs tuo pačiu tolydžiu ryšiu, tai tenka pripažinti, kad tokioje visybėje nė vienai jos daliai negali būti priskiriama ne tik tam tikras atskirtumas, bet ir jokia ypatinga forma arba sąranga, nes apie formą arba struktūrą galima kalbėti vien ten, kur visybės dalys arba sluoksniai pasižymi tam tikru nors ir reliatyviu atskirtumu bei savarankiškumu. Tačiau neabejojamas faktas, kuris negali būti neigiamas, yra tas, kad pasaulis, kuriame mes gyvename ir veikiame, kurį mes pažįstame, turi tam tikrą struktūrą, kad jis šiek tiek išskaidytas ir apima įvairius būties sluoksnius, įvairias fenomenų bei objektų rūšis. Todėl sąryšio tolydumo ir absoliu-

taus vienumo principo nepakanka pasauliui filosofiškai aiškinti. Toks aiškinimas reikalauja papildomo principo, kuris apspręstų vienybės išskaidymą ir struktūriškumą. Tolydumas ir vienodumas turi būti koreliatyvus su diskretumu ir įvairiopumu. Apskritai imant, tolydumas sudaro tą bendrą pamatą arba foną, iš kurio iškyla fenomenų ir procesų įvairumas.

Tiktai atsižvelgus į šitą būtiną tolydumo ir diskretumo santykį, galima tiksliau išaiškinti realaus galimumo sąvoką. Iš tikrųjų, jei sakoma, kad tam tikro fenomeno įvykimas pareina nuo sąlygų ar aplinkybių visumos, tai reiškia: fenomenas neįvyks, jei trūksta nors vienos mažiausios aplinkybės. Vadinasi, šiuo atžvilgiu visos aplinkybės ar sąlygos vienodai būtinos. Bet jei šitas būtinumas toks, kad šalina bet kokią laipsnių skirtumą, ar tai priverčia mus pripažinti, kad tiriamojo fenomeno sąlygos visiškai nesiskiria savo reikšme ir poveikiu. Jei būtų taip, tai mes neturėtume teisės tvirtinti, kad vienas ar kitas fenomenas bei įvykis pareina nuo tam tikros apibrėžtos sąlygų grupės, nes ir visos kitos aplinkybės, glūdinčios universaliame pasaulio buvime (tapime) vienodai būtinos ir reikalingos, kad duotasis fenomenas įvyktų. Tačiau faktiškai realybės pažinimas galimas vien tiek, kiek į sąlygų visumą žiūrима ne kaip į paprastą vienodų dydžių sumą, bet kaip į sistemą įvairių momentų arba veiksmų, kurie vienas nuo kito skiriasi savo reikšme ir veikimo sfera, t. y. iš kurių vieni lemia bendrą gimininį fenomeno pobūdį, kiti jo specifines ypatybes, tretį jo individualius požymius (jo dydį ir intensyvumą, jo vietą ir laiką). Bet skirdami tokius tam tikrą fenomeną sąlygojančius momentus ir veiksmus, mes kartu pripažįstame ypatingą šio fenomeno *struktūrą* arba *sąrangą*. O tai, kas struktūriška, yra vienu ar kitu atžvilgiu kažkas užbaigta ir atskirta, sąlygiškai savarankiška. Objekto arba fenomeno sąranga lemia atskirą jo buvimą ir jo santykius su aplinka. Kiekviena statiška struktūra pasižymi tam tikru atsparumu ir priešinasi išorinei jėgai, kuri ją keičia arba naikina, o dinamiška — išsiskleidžia tam tikrame laike vykstančiame procese. Kuo stipresnis ir apibrėžtesnis objekto formos vienumas, kuo jis daugiau diferencijuotas, tuo daugiau jis pasireiškia kaip aktyvus veikimas, sąlygojantis ir jo buvimą, ir jo santykius su aplinka. Šalia šių teigiamų momentų (atsparumo, aktyvumo), reliatyvų struktūriško fenomeno savarankiškumą laiduoja ir tam tikri neigiami momentai — būtent didesnis arba mažesnis neįautrumas tam tikriems aplinkos poveikiams arba net tam tikras sistemos *uždarumas*. Visi šie momentai apriboja ir sumažina jo visapusišką tolydų sąryšį su aplinka. Iš to aiškėja, kad tam tikras *diskretumas* sudaro būtiną visų atskirų struktūrų, formų ir sluoksnių ypatybę. Aiškiausias pavyzdys — organinių formų pasaulis ir ypatingas jų dėsningumas (organizmas ir jo aplinka kaip tam tikra jo struktūros determinuojama realybės iškarpa). Bet ir neorganinėje gamtoje esama ne tik veikiamųjų vienybių (pavyzdžiui, kietų kūnų), pasižyminčių pastovumu ir atsparumu, bet ir tam tikrų formų arba struktūrų (pavyzdžiui, elektros krūvis tam tikrame laidininke, elektros pastovios srovės tam tikroje grandinėje ir pan.), kurių elementai surišti tam tikru ypatingai glaudžiu būdu,

sąlygiškai skiriančiu juos nuo kitų sistemų elementų. Taigi ir neorganinėje gamtoje fenomenų ir daiktų sąryšis nevienodas ir ne visur tolydus. Nors mūsų laikų fizika, žiūrėdama į fizinę erdvę kaip į elektros ir kitų jėgų lauką, pripažįsta bendrą pasaulio tolydumą, ji kartu turi pripažinti, kad medžiagos struktūra yra *grūdiška*. Šis principas vienodai galioja ir dangaus kūnų makrofizikai, ir atomo mikrofizikai. Visur fizikas gamtoje susiduria su tam tikromis reliatyviai savarankiškoms sistemomis. Tai pavirtina ir kvantų teorija.

Kokia gi išvada plaukia iš to, kas pasakyta, realiam galimui paaiškinti? Visų pirma aiškėja, kad ta abstrakcija, kuria naudojasi mokslinis ir filosofinis pažinimas, išeidamas iš tam tikros apribotos sistemos nagrinėjimo, turi savo *objektyvų pagrindą* (realybės struktūriškumą ir diskretumą). Ir todėl galima kalbėti apie ypatingas galimybes, glūdinčias tam tikroje fenomenų sistemoje. Tatai jos *vidinės galybės*, kurios pareina 1) nuo sistemos bendros sąrangos ir 2) nuo individualių jos ypatybių, t. y. nuo jos praeities. Antrasis momentas detalizuoja ir apriboja pirmąjį. Šių galimybių realizavimasis, t. y. atsirinkimas tų galimybių, kurios pavirsta tikrenybe, vyksta aplinkos įtakoje, t. y. veikiant išoriniams veiksniams, kurie nepareina nuo duotosios sistemos. Atsižvelgiant į šią sistemą, išorinių faktorių poveikis yra *atsitiktinis* ir negali būti numatomas iš sistemos vidinės būsenos, nes ji pareina nuo kitų sistemų, kurios taip pat yra šiek tiek uždaros ir turi savo ypatingą vidinę struktūrą. Kitaip sakant, aplinkos poveikis kiekvienai savarankiškai sistemai nėra griežtai viena-reikšmiškai apibrėžtas ir todėl turi savyje daugelį įvairių galimybių. Ir atvirkščiai, ne kiekvienas fenomenas, vykstant tam tikros sistemos ribose, atsiliepia į visas kitas sistemas arba net į tas, kurios laiko ir erdvės atžvilgiu yra jam gretimos. Jis gali kisti tam tikrose ribose nesukeldamas jokių kitimų kitose sistemose. Vadinasi, ir šiuo atveju nėra griežtai viena-reikšmio apibrėžtumo, bet esama daug galimybių, kurios šiek tiek lygiareikšmės, ekvivalenčios. Tvirtinimas: jei Kleopatros nosis būtų buvusi kitokia, tai pasaulinė istorija būtų nuėjusi kita kryptimi,— mažų mažiausiai netikslus. Šitas pavyzdys, kuris turėtų parodyti visų procesų viena-reikšmį determinuotumą, nėra įtikimas todėl, kad žiūri į meilės aistrą taip, tarytum ji galėtų prisirišti tiktai prie vieno griežtai apibrėžto objekto. Bet patyrimas to visiškai nepatvirtina. Žinoma, galimas daiktas, kad Kleopatros nosis ypatingai patiko Antonijui ir jį sužavėjo. Bet tai nereiškia, kad, jei jos nosis būtų buvusi kitokia, jis nebūtų jos įsimylėjęs. Dažnai atsitinka, kad tokie broožai, kurie iš pradžių darė nemalonų įspūdį, vėliau, meilei pagilėjus ir išsiskleidus, įgauna mylinčiajam ypatingą patrauklumą. Meilės galybė tuo ir pasireiškia, kad ji sugeba atrasti naujas vertybes ir interpretuoti tikrovę nauju nepaprastu būdu. Todėl jai prieinama daugelis įvairių galimybių.

Taigi mes matome: determinizmas savo tradicine forma nesiskaito su dviem esminėmis realaus tapsmo ypatybėmis. Pirma, jis nesiskaito su *dinamišku* tapsmo pobūdžiu, su jo aktualumu, t. y. su ta aplinkybe, kad

kiekvieną duotuoju momentu sąlygų visumą, determinuojanti tam tikrą įvykį, fenomeną, nėra užbaigta, bet tik baigiasi. Todėl aktualus vyksmas nėra praeities, kaip užbaigtos tikrovės, vienareikšmiškai nulemtas, ir tam tikrose ribose įvairios galimybės yra tiek vienareikšmės, ekvivalenčios. Griežtas vienareikšmiškumas ir apibrėžtumas pasirodo realybėje vien tada, kai į ją žiūrima kaip į užbaigtą visybę, t. y. taip sakant, praeities akimis. Antra, determinizmas nesiskaito su tuo, kad pasaulis yra *struktūriškas*, kad jis susidaro iš neriboto kiekio sąlygiškai savarankiškų sistemų, kurių sąryšis toli gražu nėra vienodai glaudus, žodžiu, kad tolydumas pasaulyje apribojamas ir suvaržomas tam tikro diskretumo. Žinoma, iš šitų pasaulio realaus tapsmo ypatumų dar neišplaukia, kad indeterminizmo pozicija yra pamatuota ir laisvės buvimas įrodytas. Vienareikšmio apibrėžtumo stoka dar nesutampa su neapibrėžtumu arba su laisvumu. Bet, šiaip ar taip, mes turime pripažinti, kad 1) tradicinio determinizmo pozicija neturi pakankamo pagrindo ir kad 2) tiksliai struktūriškame pasaulyje, kur realūs fenomenų grupių ir sistemos sąryšiai apribojami ir įvairinami tam tikro diskretumo ir kur yra daugelis galimybių,— tiksliai tokia pasaulyje laisvė yra galima ir įvykdoma. Pasaulyje, kuriame viešpatautų absoliutus tolydumas, kiekvienas atskiras įvykis atrodytų esąs visagalis, nes jo atgarsiai išplistų visame pasaulyje. Tačiau šita neribota galybė būtų ne kas kita kaip atvirkštinė visiško bejėgiškumo pusė, nes įvykis būtų visiškoje savo aplinkos valdžioje, jis būtų tiksliai universalus tapsmo nesavarankiškąs pereinamasis taškas. Tokia pasaulyje laisvė — neįmanomas dalykas.

Tai reiškia, kad tiksliai tokie pasaulio struktūros momentai (dinamiškumas, diskretumo apribotas tolydumas) leidžia mums suprasti, kaip realybėje gali reikštis ir veikti tas prasmingas teleologinis ryšys, kuris apibūdina laisvą ir sąmoningą subjekto apsisprendimą, t. y. kiekvieną laisvą valios aktą, leidžia suprasti, kodėl pasaulyje viešpatuoja ne tik aklas būtinumas, bet kodėl ir prasminga subjekto veikla gali reikštis ir keisti įvykių eigą. Teorinės fizikos pasaulėvaizdis yra *abstraktus* ir todėl vienašališkas, jis abstrahuojasi nuo esminių žmogaus ypatybių, nuo prasmingo jo aktyvumo ir žiūri į jį bei jo veiksmus kaip į paprasto fizinio kūno pasireiškimus. Kitaip sakant, jis šalina gyvą žmogų iš pasaulio ir tyrinėja jį taip, tarytum ten būtų vien fiziniai kūnai. Fizikos ribose tokia pažiūra ir toks tyrinėjimo būdas turi savo racionalų pamatą, ji gali vadovautis tik priežastingumo ryšiu ir jo būtinumu. Bet nereikia manyti, kad jos pasaulėvaizdis iš tikrųjų esąs konkretus ir atsižvelgia į visą konkrečią realybę. Šitos pažiūros vienašališkumas ir abstraktumas reiškiasi tuo, kad jos nepakanka *organinės* gamtos pažinimui. Organizmo tyrinėjimas negali apsieiti be struktūros sąvokos, t. y. tokios visybės, kuri sąlygoja savo elementus (organus). Šitas visybės ir jos elementų santykis jau panašus į teleologinį ryšį, nors ir negali būti su juo tapatinamas. Skirtumas toks, kad čia dar nėra sąmoningumo. Tatai, galima sakyti,— biologinis teleologinio ryšio pamatas. Ir todėl laisvės problemos negalima spręsti atsižvel-

giant vien į fizinį priežastingumą, nes ši problema — tai konkretaus gyvo organizmo klausimas, kuris reikalauja, kad pradėdamuoju tyrinėjimo tašką būtų visi žmogaus gyvenimo fenomenai, o ne vien fizinė (medžiaginė) jo buvimo pusė. Smulkiau nagrinėjant šią klausimą, reikėtų dar apibūdinti mūsų dienų fizikos tendenciją į konkretumą ir iš jos išplaukiančias išvadas, kurios paliečia ir paties priežastingumo dėsniu interpretaciją. Dabartinė fizika yra linkusi į gamtos dėsnius žiūrėti ne kaip į dėsnius tikslia žodžio prasme, pasižyminčius absoliučiu griežtumu ir būtinumu, bet kaip į statistinius dėsnius, kurie nubrėžia tik bendras fizinių procesų tendencijas, pakraipas, bet nelemia griežtai vienareikšmiškai kiekvieno atskiro konkretaus įvykio. Bet šitas klausimas dar galutinai neišaiškintas, ir todėl netrauksime jo į laisvės problemos svarstymą.

Išsiaiškinę laisvės galimumo sąlygas, mes dabar turime nurodyti tuos fenomenus ir faktus, kurie mums kalba apie laisvės realumą. Tatai mūsų sąmonės ir savimonės, ypač moralinės sąmonės arba sąžinės, liudijimai. Šie faktai visiems žinomi ir nereikalingi smulkesnio aiškinimo. Kiek ilgiau apsistosime ties konkretesniais ir aktualesniais klausimais, išplaukiančiais iš laisvės problemos pritaikymo vienai arba kitai gyvenimo sričiai.

Jau anksčiau teko minėti betarpišką *laisvės jausmą*, kuris neatskiriamas nuo asmenybės buvimo. Tatai nėra jausmas tikslia žodžio prasme, nėra specifiškai emocinė psichikos būseną (kaip džiaugsmas, liūdesys, pyktis ir pan.). Panašiai kaip žmogus, ką nors pažindamas arba pagaudamas, kartu nusimano pats esąs pažįstąs arba pagauąs subjektas, t. y. panašiai kaip sąmonės aktas yra lydimas savimonės savivokos), taip ir veikdamas žmogus nusimano pats esąs veikias subjektas, taigi suvokia, kad nuo jo paties pareina elgtis taip arba kitaip. Toks nusimanymas apie savo laisvę, apie savo sugebėjimą apsispręsti gali būti tik potencialus, neaiškus, bet vis dėlto jis lydi kiekvieną subjekto aktą ir iškyla aikštėn, kai tik esamoji situacija reikalauja iš subjekto, kad jis aiškiai pareikštų savo nuomonę arba pasirinktų vieną arba kitą alternatyvos galimybę. Žinoma, pats šitas fenomenas dar neįrodo laisvės realumo, nes sąmonės duomenys ne visuomet tikri, jie gali mus ir apgauti arba net priskirti mums tokį sugebėjimą, pajėgumą, kurio iš tikrųjų neturime. Tačiau ir šiuo atveju, kaip ir visur, kur kyla abejonė, ar tam tikras sąmonės fenomenas mūsų neapgauna, ar galima juo pasikliauti, įrodymą visų pirma turi pateikti ne tas, kas tvirtina, o tas, kas neigia tiriamojo fenomeno teisingumą, atitikimą tikrovei. Onus probandi yra jo pusėje.

Kitas fenomenas, liudijąs laisvės realumą, — tai subjekto *atsakingumas*. *Atsakingumas* tuo skiriasi nuo laisvės jausmo, kad tai ne tik paprastas sąmonės duomuo, bet ir tam tikras moralinis subjekto nusistatymas, kuriame pasireiškia vidinis subjekto aktyvumas. Jis ne tik jaučia ir nusimano esąs atsakingas už savo elgesį, bet ir pats prisiima atsakomybę už tai, ką jis daro, ir tokiu pat būdu priskiria atsakingumą ir kitiems žmonėms. O kadangi šita atsakomybė dažnai yra labai sunkus dalykas, sunki našta, kurios patogiau ir maloniau būtų atsikratyti, tai čia vargu ar ga-

lima manyti, kad žmogus, pripažindamas savo atsakomybę, pats save apgauna. Kadangi doras žmogus laiko savo moralinės asmenybės pažeminiu, jei jis kitų nepripažįstamas atsakingas už savo poelgius, tai, iš kitos pusės, mes priskiriame žmogui moralinį menkumą arba silpnumą, jei jis nenori pats atsakyti už savo veiksmus ir suverčia atsakomybę kitiems arba išorinėms aplinkybėms. Vadinasi, atsakingumas neatskiriamai surištas su dorovinės asmenybės esme.

Kiek žmogus yra atsakingas, tiek jis kartu ir kaltas tuo, ką yra padaręs. *Kaltumo jausmas* gimsta iš žmogaus atsakingumo, iš jo pajėgumo apsispręsti. Kas nepripažįsta kaltės jausmo, tas kartu neigia savo sąžinės liudijimą, t. y. neigia dorovinių fenomenų (etinio buvimo) realumą, tas turi ir atgailą laikyti tuščia emocija, kylančia iš tam tikros moralinės iliuzijos, pavyzdžiui, iš bausmės baimės. Tačiau, nors toks kaltės ir atgailos jausmo aiškinimas ir tinka tam tikriems atvejams, vis dėlto jis negali būti pripažintas pakankamas visur ir visada, nes mes aiškiai skiriame tuos atvejus, kur kaltės ir atgailos jausmas yra tikras, t. y. turi dorovinės vertės, nuo tų atvejų, kur jis gimsta iš kitų motyvų.

Išsiaiškinę laisvės sąvoką ir laisvės galimumą, mes dabar turime smulčiau išnagrinėti, kaip laisvė įvyksta žmogaus gyvenime ir kaip reikia suprasti laisvės vertę. Kitaip sakant, mes turime susipažinti su konkrečiomis laisvės formomis ir su šių formų reikšme žmogaus gyvenimui. Iki šiol apie laisvę mes kalbėjome tikrai kaip gryną fenomeną, imamą atskirai ir nepaisant jo turinio, kitaip sakant, kalbėjome apie *formaliąją* laisvę. Žmogaus poelgis yra laisvas, jei apsprendžiamas vien sąmoningos paties subjekto valios, jo nuožiūros. Toks subjekto apsisprendimas galimas tikrai todėl, kad ateities akiratis atviras, t. y. kad ateitis vienareikšmiškai nenulemiama praeities. Šiuo atžvilgiu laisvė yra priešinga būtinumui. Laisvės prasmė čia pirmiausia — *neigiama*, tai laisvumas nuo priežastingumo būtinumo. Tačiau tuo laisvės santykis su būtinumu nesibaigia. Kai tik laisvė realizuojasi viename arba kitame veiksmo, ji šiaip ar taip susiriša su *būtinumu* ir, galima net sakyti, pavirsta būtinumu. Ir tai suprantama atsižvelgiant į tai, kad tas prasmingas fenomenų ryšys, kuriame konkrečiai pasireiškia subjekto laisvė, teleologinis *priemonių ir tikslų ryšys* remiasi priežastingumo ryšiu. Iš tikrųjų gryna laisvė pasilieka tai, kas ji yra, tikrai viename arba kitame momentiškame veiksmo. Aš noriu dabar tai arba tai daryti (kalbėti, pasivaikščioti, rūkyti), ir aš įvykdu savo norą. Bet dažniausiai noro arba geismo siekinys negali būti realizuojamas paprastu momentišku veiksmu. Jam įvykdyti reikalingos tam tikros priemonės, t. y. tam tikra eilė veiksmų, tarpininkaujančių tarp pasiryžimo ir tikslo. Tikslas pasiekiamas tik tolimesniame ateities momente. Taigi įvykdymo procesas remiasi priežastingumo ryšiu. Subjektas priverstas pritaikyti savo veiksmus prie šio ryšio, subordinuoti juos jo dėsningumui. Tai galioja vienodai ir atskiram veiksmui, ir tai veiksmų grandinei, kuri realizuoja tam tikrą darbo ar uždavinio atlikimą (pavyzdžiui, tam tikros profesijos darbą, net paties egzistavimo vyksmą). Gy-

vendamas, patenkindamas gyvybinius savo poreikius, žmogus noromis nenoromis veikia ir elgiasi pagal priežastingumą pagrįstą fenomenų sąryšį. Kuo sudėtingesnis darbas, profesija, kuo ilgesnio laiko reikalauja jo atlikimas, tuo daugiau žmogus turi atsižvelgti į šito ryšio būtinumą, tuo daugiau jis nuo jo priklauso. Darbas, profesija, užsiėmimas nulemia žmogaus gyvenimo kryptį bei eigą. O bendra gyvenimo kryptis 1) sąlygoja skirtumą tarp to, kas laikoma vertinga, ir to, kas nevertinga, kas turi būti įvykdoma ir kas neturi, kas svarbu ir kas nesvarbu, kas siektina ir kas nesiektina, ir t. t., 2) nubrėžia žmogaus intelektualinį ir emocionalinį akiratį, tai, ką žmogus paiso ir stebi, ką jis mato, pagauna ir suvokia, kuo jis domisi, kas jį jaudina, džiugina, liūdina ir pan., 3) išugdo ir išlavina žmoguje tam tikrus veikimo, mąstymo bei reagavimo įgūdžius ir įpročius, kurie šiek tiek atsispindi jo gyvenimo, laikymo, elgsenoje ir t. t. ir uždeda jam tam tikrą profesinį antspaudą. Neretai, ir ypač senatvėje, žmogus pasidaro savo įpročių vergas, nebegali jų atsikratyti, veikti ir elgtis kitaip, nors gyvenimo aušroje jis šitą profesiją arba gyvenimo būdą buvo pasirinkęs laisvai. Išėjęs iš tarnybos ir negalėdamas atlikti įprastą darbą, jis nuobodžiauja, nežino, kaip praleisti laiką (pavyzdžiui, senas paštininkas, užsitarnavęs pensiją, vis dėlto kasdien ateidavo į pašto įstaigą, kurioje jis buvo tarnavęs, ir stebėdavo, kaip jo kolegos dirba).

Taigi žmogus patenka savo praeities valdžion. Sekdamas įprastu, t. y. praeities nulemtu gyvenimo būdu, jis kartu siaurina savo galimumo sferą, jam atvirą ateities akiratį. Tai aiškėja jau iš to, kad apskritai — ir nepaisant žmogaus gyvenimo — kiekvieną kartą, kai viena galimybė įvykdoma, visos kitos nustoja buvusios galimybės ir atkrinta. Vadinas, kartu varžoma ir siaurėja laisvo pasirinkimo sfera. Žinoma, iš kiekvienos naujos situacijos kyla ir naujos galimybės. Vis dėlto žmogus jokių būdu negali visiškai atsipalaiduoti nuo praeities, kuri šiaip ar taip veikia jo aktualią būseną ir jo ateitį. Tačiau tam tikrose jo prigimties ir jo valios energijos nustatytose ribose žmogus gali pasirinkti vieną arba kitą gyvenimo galimybę. O pasiduodamas įprastai gyvenimo eigai, žmogus pats (taip sakant, laisvai) pripažįsta bei sankcionuoja savo nelaisvę, savo parėmimą nuo praeities. Tiesa, dažniausiai žmogus pats nepastebi, kaip jis pamažėle nustoja laisvumo ir patenka savo įpročių ir savo gyvenimo vergijon.

Tačiau būna žmonių, kurie kaip tik šiuo atžvilgiu yra labai jautrūs, kurie nenori nusileisti, kurie protestuoja ir kovoja su šituo būtinumu, su šita jiems paties gyvenimo įsiūlyta vergove. Visų brangiausias dalykas jiems — ateities akiračio platumas ir neapibrėžtumas, gyvenimo galimybių neribotumas. Todėl jiems nepatinka toks darbas arba tokia profesija, kurie reikalauja tam tikro apibrėžto gyvenimo būdo, pastovių darbo ir veikimo įpročių. Jiems nesvarbu gyvenime pasiekti tam tikrą tikslą ar atlikti tam tikrą darbą, — jiems pirmiausia rūpi išlaikyti ir apsaugoti savo laisvę. Todėl, kai tik jie pastebi, kad pradėjo priprasti prie tam tikro darbo, profesijos, gyvenimo, socialinės aplinkos, jie jaučia nepasiten-

kinimą ir stengiasi atsikratyti viskuo, kas priverčia juos gyventi pagal tam tikrą iš anksto nustatytą planą, eiti įprastu, jau pramintu keliu. Todėl tokie žmonės linkę dažnai keisti savo gyvenimą, profesiją, užsiėmimą, savo socialinę aplinką, žmones, su kuriais jie bendrauja arba draugauja. Nenorėdami nuo nieko priklausyti, jie bijo ir vengia visko, prie ko jie galėtų prisirišti, kam galėtų atsiduoti. Laisvės jausmas ir troškimas atsiliepia ir į jų elgesį su kitais žmonėmis. Jiems nepatinka, kad kiti laukia iš jų tam tikro apibrėžto elgimosi ir nenori, kad būtų galima iš anksto numatyti, kaip jie pasielgs vienoje ar kitoje situacijoje. Todėl jie mėgsta kitus užklupti netikėtais ir keistais veiksmais. Tai žmonės, kuriuos patraukia nepaprasti gyvenimo nuotykių, avantiūros, nes kiekviena nauja nepaprasta ir nenumatyta situacija leidžia jiems parodyti savo laisvę, savo sugebėjimą reaguoti kaskart nauju, netikėtu būdu ir nepasiduoti įpročių automatizmui. Šito avantiūristiško gyvenimo būdo atmainos gali būti labai įvairios, esama ir gilesnių, ir paviršutiniškų jo formų. Vieniems svarbiausias dalykas — patenkinti savo aktualų įnorį arba įgeidį. Kiti neapkenčia gyvenimo mechanizmo ir stengiasi jo išvengti. Jau anksti vaikystėje pasireiškia šitas laisvės instinktas ir troškimas, pasireiškia visų pirma neigiama forma; iš jo kyla vaikų ir apskritai nesuaugusių žmonių polinkis prieštarauti, niekuomet nesutikti su kitų žmonių pažiūromis ir jų neigiami pareikšti savo nepriklausomybę ir savarankiškumą; kiti žmonės elgiasi taip, laikosi tokios nuomonės, o aš jų nuomonės, autoriteto, gyvenimo būdo nepripažįstu ir todėl veikiu, elgiuosi kaip tik priešingu būdu.

Atsižvelgiant į minėtus fenomenus, kyla klausimas: ką reiškia toks laisvės supratimas ir vertinimas? ar jis teisingas ir pamatuotas? jei planingas gyvenimo sutvarkymas reikalingas kultūriniam gyvenimui ir kultūrinei veiklai ir jei toks sutvarkymas nesuderinamas su gryna laisve, jei jis subordinuoja laisvę tam tikram būtinumui, tai kokia gali būti tikra laisvės vertė? Įsiziūrėkime dar iš arčiau į formaliosios laisvės esmę. Formalioji laisvė turinio atžvilgiu — tuščia, t. y. nesurišta su tam tikru apibrėžtu veikimo būdu, ji abejinga veikimo turiniui, materialiai veikimo pusei. Svarbus tikrai vienas dalykas — kad veiksmas nebūtų priverstinis, kad jis pareitų tikrai nuo sąmoningos subjekto valios, nebūtų jam įteigtas arba įpirštas kokio nors kito veiksnio, nesutampančio su aktualia jo nuožiu. Taigi svarbu, kad kiekvienoje duotoje situacijoje veiksmas nebūtų būtinas, kad jis galėtų būti ir kitoks. Jei laisvė suprantama ir vertinama grynai formaliu būdu, tai ji pati pasidaro elgesio, veikimo tikslu: nesvarbu, ką aš darau, veikiu, svarbu tik tai, kad veikčiau laisvai.

Bet taip suprantant laisvę, kyla abejonė, ar tokia laisvė įvykdoma realiame gyvenime. Ar iš tikrųjų galima tokia subjekto būseną, kuri visiškai nepareitų nei nuo aplinkos, nei nuo jo praeities, nei nuo jo prigimties, kuri visais atžvilgiais būtų visiškai indeterminuota? Kad būtų aiškiau, apie ką kalbama, šitą klausimą galima formuluoti ir kitaip: ar mūsų elgesio, veikimo laisvumas gali būti grynai formalus, t. y. visiškai nepriklausyti nuo materialios veikimo pusės, nuo jo turinio? Jei subjek-

tas nori pareikšti savo laisvę tuo, kad jis visiškai nesiskaito su esamosios situacijos reikalavimais, tai jis neturi daryti ne tik to, ką kiti daro arba darytų duotose aplinkybėse, bet ir to, ką jam siūlo jo paties palinkimai, geismai, įpročiai, nes priešingu atveju jo poelgis pareitų arba nuo išorinių, arba nuo vidinių aplinkybių. Žodžiu, formaliai (grynai) laisvas pasielgimas gali būti apsprendžiamas tik *neigiamai*. Bet neigimas remiasi tuo, ką jis neigia, jis pats, atskirai imamas, nieko nenurodo ir nieko neapsprendžia. Todėl neigimas ir negali būti autonomiškas laisvės principas, jis neišvengiamai orientuojasi į tai, ką jis neigia. Ir tai, kas žmogui ateina į galvą esamuoju momentu, jo įnoriai ir kaprizai, taip pat nelaiduoja grynos laisvės, nes jų laisvumas tiktai tariamas: gilesnė analizė visuomet parodo, kad jie vienu ar kitu būdu gimsta iš žmogaus prigimties, iš esamosios jo padėties, iš jo praeities.

Iš to, kas pasakyta, galima padaryti keletą išvadų. 1. Absoliuti formalioji laisvė yra negalima, neįvykdoma ir todėl tariama. Žmogus jokia būdu negali atsipalaiduoti nei nuo tų rėmų, kuriais jį apriboja jo aplinka, jo gyvenimo aplinkybės, nei nuo paties savęs, savo prigimties, savo praeities. 2. Formalioji laisvė yra grynai neigiama ir todėl negali būti rikiuojamasis gyvenimo principas, nes neigimas suponuoja teigimą. Todėl formalioji laisvė neautonomiška, nesavarankiška, bet nulemiama to, ką ji neigia. 3. Laisvės sąvokos analizė (mūsų kurso pradžioje) parodė, kad už laisvės neigiamos reikšmės slepiasi tam tikras teigiamas momentas ir kad kaip tik šiuo teigiamu momentu pagrįsta laisvės vertė. Laisvas veiksmas reiškia: ne tik laisvas *nuo ko nors*, bet ir *kam nors*. Laisvė, kaip nepriklausomybė, vertinga tik tiek, kiek ji kartu yra galimumas arba sugebėjimas ką nors daryti, įvykdyti. Grynai formalioje laisvėje nėra šito teigiamo momento, todėl ji abstrakti ir neatitinka laisvės tikra, pilna žodžio prasme. 4. Pagaliau, jei formalioji laisvė grynai negatyvi, tai nesuprantama, kodėl ir kuo ji vertinga bei reikšminga žmogaus gyvenimui. Grynas neigimas negali nieko sukurti arba pagaminti, jis tiktai naikina, griaua, ardo, ir branginti neigimą gali vien tas, kas neapkenčia gyvenimo ir nori jį sunaikinti*. Formalioji laisvė, neribotas savavališkumas — tai tvarkos ir dėsningumo principo neigimas, tai anarchizmas ne tik politinė, bet ir moralinė, religinė, žodžiu, bendra, visas gyvenimo sritis apimančia prasme. Ir todėl suprantama, kad beveik visose ankstesnėse religijose žmogaus savavališkumas arba išdidybė laikomas didžiausiu nusidėjimu, nes jis neigia dievų nustatytą kosmišką tvarką (fizinę ir moralinę prasme).

Šalia to, formaliosios laisvės abstraktumas pasirodo ir tuo, kad ji visiškai abejinga materialiai elgesio arba veiksmo pusei, jų turiniui. Tuo tarpu realiame gyvenime pirmas klausimas yra: ką daryti? Veikiantysis subjektas pirmiausia nukreiptas visuomet į tam tikrą tikslą, kurį jis nori pasiekti, o ne į patį veikimą arba veikimo būdą. Todėl klausimas, ar veiksmas yra laisvas ar ne, yra vėlesnis ir jau suponuoja veiksmo orientavimo į vieną arba kitą tikslą klausimą. Bet, įvykdydamas anksčiau nu-

* Neigimo dvasia — velnias.

žymėtą tikslą, žmogus, kaip mes nurodėme, subordinoja savo veiksmus priešastingumo sąryšiui ir, vadinasi, suteikia jiems tam tikrą būtinumą. Ir šitas būtinumas pasirodys visur, vis tiek ar veikimo tikslas bus gyvinių reikalų patenkinimas, taigi grynai individualus siekinys, ar tai bus objektyvių vertybių realizavimas. Kultūriniame pasaulyje žmogus vertina save ir kitus visų pirma kaip tam tikrų kultūrinių vertybių nešiotojus ir vykdytojus. Vadinasi, pats kultūros buvimas, kultūrinis gyvenimas reikalauja, kad žmogaus veikloje būtų tam tikras pastovumas, nuoseklumas ir tvarkingumas, t. y. kultūros negali būti, jei žmogus savo gyvenime ir veikloje nepripažįsta ir nevykdo tam tikro būtinumo. Ir šitas būtinumas pasireiškia ne tik kaip priešastingumo ryšys, bet ir kita forma — kaip *privalomumas*. Moralės srityje dorovės vertybės — objektyvios ir intersubjektyvios, jos galioja, nepaisant to, ar atskiras individas jas pripažįsta, ar ne. Jos reikalauja iš žmogaus, kad jis stengtųsi jas įvykdyti savo gyvenime. Jos vienodai privalomos visiems sugebantiems jas suvokti ir pajauti. Žinoma, moralinė pareiga nesutampa su fizine, kauzaline prievara. Etikos srityje žmogus laisvas ta prasme, kad pareigos įvykdymas pareina nuo jo valios, nuo jo noro. Bet kiek jis pripažįsta dorovinių vertybių galią ir stengiasi išpildyti jų reikalavimus, jo pasielgimas nelaisvas, jis turi, privalo daryti tai, ką jam nurodo dorovės principai. Vadinasi, absoliuti, savavališka laisvė (formalioji laisvė) nesuderinama ir su moraliniu elgesiu, ir čionai ji turi būti apribojama tam tikro būtinumo.

Tiesa, moralinių vertybių sferoje yra viena vertybė, kuri esmingai skiriasi nuo visų kitų ir nesireiškia kaip objektyvi norma, reikalaujanti iš žmogaus tam tikro apibrėžto elgimosi būdo. Tatai yra pačios *asmenybės* vertybė. Nors mes apie žmogaus dorumą ir sprendžiame iš jo poelgių ir jo veiksmų, t. y. iš to, kaip jis atlieka savo dorovines priedermes ir įvykdo savo gyvenime jam prieinamas absoliučias dvasinės kultūros vertybes, tačiau asmenybės vertė tuo nesibaigia, ji, taip sakant, platesnė už žmogaus veiksmų ir poelgių visumą, ji yra ta potenciali, iš kurios gimsta kiekvienas žmogaus aktas, bet kurioje taip pat slepiasi ir kitos nerealizuotos galimybės. Tačiau ir asmenybė pasireiškia tuo, kad ji kuria ir įvykdo savo gyvenime dorovines, estetines ir kitas kultūrines vertybes, taigi jos buvimas ir skleidimasis vyksta tokiu būdu, kad ji prisiima ir išpildo tam tikrus kultūrinius uždavinius, t. y. asmenybės gyvenimas ir veiklumas sąlygojamas tam tikro būtinumo ir privalomumo.

(Bus daugiau)